

Aygün Ənvər qızı Məmmədova*
AMERIKANİZMİN YARANMA TARİXİ

Qədim dövrlərdən ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn alimləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşınmağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin getdikcə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

Doğrudan da, dildə baş verən dəyişikliklər və variantlar o dildə danışana nisbətən kənardan müşahidə edənlərə, yaxud o dildə tədqiqat apararlara daha tez bəlli olur. Həm də filoloqlara və yaxud tarixi əsasvə dilçiliklə məşğul olanlara məlumdur ki, baş verən dəyişikliklər təkcə zamanla deyil bürdə əhalinin miqyasıya və məskunlaşması ilə əlaqədardır. Bunları bilməklə yanaşı, onlar həm də belə dəyişikliklərdə ayrı-ayrı fərdlərlə bərabər, ailələrində dil variantlarının yaranmasına kömək olan amillərin olduğunu da inkar etmirlər. Əlbəttə, bunlar dil variantları üçün əsaslı səbəb olmasa da, hər halda ona təsir edən komponent kimi özünü göstərməkdədir.

Beləliklə, qrammatik variantlıq həm də ekstralingvistik faktorların məhsuludur, o, dilin müxtəlif yarusları olan fonetika, morfolojiya, leksika, sintaksis ilə əlaqədar zaman, məkan, kontekst ifadə vasitələri ilə bağlı bir prosesdir. Birləşmiş Ştatlarda linqvistikləri də qrammatik varlığın başqa linqvistik varlıqların struktur göstəricilərinə əsaslanaraq aydınlaşdırılmalıdır.

Amerikan söz və ifadələrinin də dildə fərqləri artıq hiss olunmaq təcrübəsinə çatdığı vaxtdan amerikanizm haqqında mübahisələr başlandı. İngilislər amerikalılar əvvəlcə ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci yüzillikdə İngiltərədə işləmiş, sonra isə arxaikləşmiş sözlərin yeni amerikanizmlər adı altında niqədə işlətməyə və məskunlaşması ilə əlaqədardır. Sonralar ingilis tədqiqçiləri bir qədər sakitləşən kimi, amerikalılar özlərini müdafiə etməyə, həm də bütün amerikalıların dilərini təmizliyi uğrunda mübarizə aparmaya çağırıldı. İngilislərlə amerikalıların bu mübahisəsi on doqquzuncu yüzillikdən idiyə qədər davam etməkdədir. "Amerikanizm" sözü ilk dəfə crossing də termin kimi prinston Universitetinin prezidenti Con Vinderspun işlətməmişdir. O, bu sözü ən yuxarı təbəqədə, təhsil sistemində, alimlər arasında ingilis dilindən fərqli bir ifadə kimi işlətməmiş və həmin sözün lüğət tərkibində özünə yer tutması üçün yazmışdır: "Amerikanizm" sözü mənim dediyim, tələffüz etdiyim şəkildə yaranmasına, ifadə funksiyasına görə skotizim "Şotlandiya dili" yaranması ilə eynidir. Əgər bir şotlandın özünün ingilis olmadığını bilirsə və öz dilinin şotland dili olduğunu başa düşürsə, ingilis dilinin qayda-qanunlarını şotland dilininki hesab etmirsə, mən də deyirəm, amerikanizm də onun kimidir, ingilis dili deyildir. (2, 32)

Amerika Birləşmiş Ştallarının o dövrdəki prezidenti Cefferson həmin mübahisə ilə əlaqədar demişdir: "Hər sözdən ötrü hay-küy qaldırmaq lazım deyil. Biz yeni sözlərin yaranmasına, niqədə işlənməsinə etiraz etmirik. Lakin ingilis dilini. London dilini, onların ayrıca dövlətləri olduğu kimi, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. Bəli mən etiraz etmərəm, ilkin arzum budur ki, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. Bəli mən etiraz etmərəm, ilkin arzum budur ki, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. Bəli mən etiraz etmərəm, ilkin arzum budur ki, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. Bəli mən etiraz etmərəm, ilkin arzum budur ki, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. (2, 60)

Amerika Birləşmiş Ştallarında ilk amerikanizmlər lüğəti 1816-cı ildə Con Fikkerin rəhbərliyi altında "Amerika Birləşmiş Ştallarında çox işlənen söz və ifadələrin lüğəti" adı ilə çap olunmuşdur.

C. Fikkerin lüğətin girişində göstərir ki, o, ölkəsinin dilini saflaşdırmaq arzusu ilə həmvətənlərinə bu lüğəti hazırlayıb. Onun təşəbbüsünü bəyanən bütün dünyada "Vebster lüğəti" ilə məşhur olan Noah Vebster deyirdi ki, yeni sözlər (o, amerikanizmləri nəzərdə tuturdu.) ingilislərin icazəsi olmadan da yaranacaqdır. çenki artıq mübarizə başlanmışdır. (3, 25) Daha mükməllə amerikanizmlər lüğəti 1848-ci ildə Con Bartlet tərəfindən çap edildi. Müəllif üç il Meksika ərazisi ilə sərhəddə işləmiş və bu müddət ərzində sərhəd həyatından topladığı yeni sözləri lüğətdə daxil etmişdir.

Vilyam Din Havale yazırdı: "Bizim romancılar çalışırlar ki, bütün epizodlar amerikanca yazılsın. Eybi yoxdur, yazılsın. Çünki onlar da Amerikada doğulublar, indi onların növbəsidir. Amma mən istərdim ki, onların qələmənlərindən düzgün amerikan variantında danışsınlar, yəni tendensiyalı, bostonlu, filadelfiyalı kimi öz dialektlərində danışsınlar, Nyu-York aksentində danışsınlar" (1, 12). Bütün bunlara baxmayaraq, yeni sərəitdə heç bir kənar təzyiqdən asılı olmayaraq, yeni sözlər yaranmaqda davam edirdi, bunların ətrafında da mübahisələr getdikcə qızışırdı.

XIX əsrdə amerikanizm üstündə məbahisələr heç də amerikalıların purizm (təmizlik) siyasəti deyil, sadəcə olaraq ingilis dilində təmiz danışanlarla amerikan variantında danışanlar arasında olan mübahisəli linqvistik mövzuya çevrilmişdir. Mübahisə, əsasən, düzgün, təmiz danışmaq üzərində gedirdi. Puristlər, yəni dilin təmizliyi tərəfdarları amerikanizmlərdən istifadə edərək düzgün danışmağı təbliğ edir, Britaniya ingiliscəsilə amerikanizmlər arasındakı fərqləri aydınlaşdırmağa çalışırdılar. İrəlidi qeyd etdiyimiz kim, amerikanizmlərin hətta ayrıca amerika dilinin olması üçün höddündən artıq fəaliyyət göstərən, hazırda bütün dünya ölkələrində məşhur olan "Vebster lüğətləri"nin yaradıcısı və müəllifi olmuş Noah Vebsterin bu sahədə böyük zəhməti olmuşdur. Ona görə də onun fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki indiyədək bizdə çap olunan lüğətlərdə və dilçilik ədəbiyyatının heç birində onun haqqında məlumata rast gəməmişik.

Xarici dil tələssisləri, daha doğrusu, ingilis dilini öyrənənlərin, onun leksikolojiya, leksikoqrafiya və eləcə də lüğət ilə məşğul olan hər bir şəxsin Noah Vebster haqqında məlumata malik olması çox maraqlı olardı. Çünki dünyanın elə bir kitabxanası yoxdur ki, orada Vebster ingilis dili lüğəti olmasın. Amma həmin lüğətlərdə də Vebsterin şəxsiyyəti,

tərcümeyi-halı haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Noah Webster Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hartford əyalətində anadan olmuş, universitet təhsilini isə Uel şəhərində almışdır. İxtisasca hüquqşünas idi. Lakin hüquqşünaslıq sahəsində uğursuzluğu Vebsteri müəllimlik etməyə vadar etdi. Belə bir dəyişiklik onun bütün karyerasında dönmüş yarıdır. Məktəbdə dərs demək üçün o dövrdə mövcud olan ingilis dilindəki dərs kitablarının qənaətbəxş olmaması Vebsteri dərslik yazmağa sövq edir. O, üç kitab- imla, qrammatika və oxu kitabları yazır. (1783. 1784-1785-ci illərdə). Bu kitabları o, "İngilis dilinin qrammatikası institutu" (A Grammatical Institute of the English Language) adıyla çap etdirir. Ölkədə dilə aid çap olunmuş ilk nümunələr kimi bu kitablar o qədər müvəffəqiyyət qazandı ki, "The English spellin book" (Amerika imla kitabı) adı ilə yenidən çap edildi. Kitab səksən milyon tirajla yüz illər boyu satıldı, lakin müəllif öz həyatı ehtiyacı üçün bir sentə belə xərcləmədi. Belə bir uğur Vebsterin linqvistikaya olan marağını artırdı. 1789-cu ildə o, "İngilis dilinin tarixi və ədəbiyyatı haqqında qeydlər" (English language with notes plestorical a cultural) adlı dissertasiya müdafiə etdi. "İngilis dilinin Amerikan lüğəti" (An American Dictionary of the English Language) kitabını çap etdirir. N. Webster irli-xırdalı bütün yazılarında inadkarcasına sübut etməyə çalışır ki, bu ölkədə danışılan ingilis dili bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə müstəqil Amerikanın öz məhsuludur. Kitabın ön sözündə isə müəllif əldə etdiyi bütün nailiyyətləri konfederativ respublika olan Amerikanın çiçəklənməsinə, inkişafına həsr etdiyini bildirir.

N. Webster yazırdı: "Yaxın gələcəkdə bu ölkə öz gücü, ədəbi inkişafı ilə bütün başqa ölkələrdən –tiran Avropadan fərqlənəcəkdir. Hazırda körpə Amerikaya aski Avropanın ən müsbət cəhətlərini maksimum dərəcədə mənimsətməklə onların arasında gənclik, yenilik toxumunu cücərtməliyik". O, bu fikri inkişaf etdirərək deyirdi: "Müstəqil millət kimi bizim borcumuz özüümüzlə məxsus öz sistemimizi, dilimizi və dövlətimizi yaratmaqdır. Böyük Britaniyanın övladları olsaq da, bizim üçün standart nümunə ola bilməz. Siyasətçilər mane olmaq istəsələr də, ingilis orfoqrafiyası ilə amerikan orfoqrafiyası arasında da fərq yaratmalıyıq. Milli dil milli itifaqın sağ əli olmalıdır. Hər kəs öz ölkəsinə öz evi kimi baxmalıdır və onunla fəxr etməlidir. İngilis də özlərini nə qədər müstəqil hesab etsələr də, onların fikri, ideyası kafi deyildir. İncəsənət və ədəbiyyatları təəccüb doğuracaq dərəcədə onların hökumətinə xidmət göstərir". (4, 55)

N. Webster Pikkerinq məktubunda həmişə beynində dolayan bir fikri belə açıqlayırdı: "Mən öz həmyerlilərimə çox təəccüb edirəm: necə olur ki, onlar ingilis yazıçıların əfsanə ilə solu yazılarını ağıllarına sığdırdılar. Amma mən inanıram ki, bizim həmyerlilərimizin intellektual səviyyəsi bir gün elə yüksəkliyə qalxacaq ki, ingilislərin bu əfsanələrinə fikir verməyəcəklər" (6, 88). Webster bu fikri söyləyərkən artıq yeni dünyada amerikanizmlər yaranmağa başlamışdı. O, ümid edirdi ki, yeni dünyada, yeni ölkədə yaradılıq yeni cəmiyyət, yeni elm, incəsənət yaradacaq və bunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində kökü alman dili olan müasir holland, danimarka və isveç dilləri kimi yeni vahid bir dil meydana gələcək. Bütün bunları söyləyəndə Webster müasir amerikan dilini nəzərdə tutur və deyirdi ki, bu ölkə ilə başqa ölkənin qarılışı, qanun müxtəlifliyi, müəssisələr, təşkilatlar, adət və ənənələri səviyyəsində olmuşdur. Belə fərqlər də öz növbəsində yeni-yeni terminlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Fikrini sübut etmək üçün Webster öz lüğətlərdə misallar gətirirdi. Həmin lüğətdən bir neçə termini yazırıq: Senate (senat), congress (konqres), court (məhkəmə), assambly (assambley) və s. Bu sözlər hamı Amerika Birləşmiş Ştatlarında, həm də İngiltərədə işlənilir. Lakin amerikan vətəndaşı bu termini İngiltərə vətəndaşlarından başqa cür təəccüb edir. Belə sözlərin tələffüzündəki fərqləri isə amerikan və ingilis müəlliflərinin əsərlərindən gətirdiyi nümunələrin müqayisəsi yolu ilə nümayiş etdirməyə çalışırdı. O, nikbinliklə yazırdı ki, əgər bir neçə yüz ildən sonra desələr ki, amerikan dili ingilis dilindən fərqli olaraq ayrıca qrammatik, fonetik qaydalara malikdir və ingilis dilindən fərqli olaraq öz lüğəti (leksikonu) olan müasir bir dildir, onda linqvistika ilə məşğul olan tədqiqatçılar heç də təəccüblənməyəcəklər, əksinə, onlar məşhur Webster lüğətinin banisi Noah Vebsteri xoş bir təbəssümlə yad edəcəklər.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi amerikanizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi linqvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorj Hermt, Çarlz Qrantcent və ORD Emorson olmuşlar.

Amerikan ingiliscəsinə elmi maraq Amerika dialekti cəmiyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin cəmiyyətdə isə 1889-cu ildə "Dialekt qeydləri" adlı jurnal çap olunmağa başladı. 1919-cu ildə H.L.Menken beş yüz səhifəlik bir kitab çap etdirdi və onu "Amerikan dili" adlandırdı. Kitabda göstərilən çoxlu variantlar bu məsələyə daha artıq maraq göstərməsinə stimül yaratdı. Belə bir maraq kitabın dörd dəfə nəşr olunmasına səbəb oldu və amerikanca nəşrləri isə 1945-1948-ci illərdəki nəşrdən daha iri həcmli oldu. Bir neçə ildən sonra Amerikan dili məsələsi günün vacib problemlərindən birinə çevrildi və onun haqqında linqvistik səpkidə kitablar yazıldı. 1925-ci ildə Corc Krann özünün ikicildlik "İngilis dili Amerikada" kitabını yazdı. Həmin kitabda hər iki dil arasındakı variantlıq linqvistik təhlillə araşdırılmışdır. Bundan sonra Çikaqo Universitetində M. Matyunun rəhbərliyi altında "Tarixi prinsiplər əsasında lüğət" çap edildi. Bu kitabda Birləşmiş Ştatlarda coğrafi atlasın yaranması və dialektlərin linqvistik əsasda tədqiqi mühüm bir məsələ olduğu bir daha qeyd olunmuşdur. Burada, həmçinin elmi tədqiqatlar və yazılan kitablarla yanaşı, şifahi danışq dilinə də diqqət yetirilməsi nəzərə alınmışdır.

İngilislər bəzən amerikan danışq dilinin sərbəstliyinə, tez-tez danışqda slenqlərdən istifadə etdiklərinə və bəzi sözlərin tələffüzündəki fərqlərə etiraz edirlər. Lakin onlar amerikalıların ehtiyaclarından irəli gələn yeni yaradılan legitim sözləri işlətmələrinə qarşı etiraz edə bilmirlər. İngilislər eyni zamanda söyləyirdilər ki, ingilis dili öz eksponensial mövqeyi ilə bütün Amerika qitəsinə əhatə etməkdədir. Onlar həm də öz dillərini tərifləyərkən deyirlər ki, ingilis dili həm də Vestminstər Əbbi (Westminster Abbey) qədər qədim, keçmiş, eyni zamanda gələcəyi əks etdirən hər hansı bir orqanizm kimi canlıdır. Onun gələcəyi, inkişafı isə Amerika respublikası və İngiltərə imperiyasından asılıdır. Brander Matyu bu barədə deyirdi: "Britaniya ingiliscəsi pis deyil, çünki o, Britaniya adalarında yaşayanların dilidir, onlar özünü əzizdir. Amerikanizmləri də

pisləmək olmaz, çünki o da hazırda Amerikada yaşayanların hörmət bəslədiyi, qiymətləndirdiyi bir dildir. Məncə, dilin harada yarandığı deyil, söhbət həmin dilin harada və necə işlənməsindən getməlidir".

Amerikalılar isə amerikan variantının az tanınmasında özlərini günahkar sayır və bu məsələni üç cəhətdən aydınlaşdırılmışdır.

Birincisi, amerikan ədəbiyyatçıları ilk növbədəpoetik janrdan istifadə edərək, yazılarında çoxlu siqnaqlar işləmişlər. İkincisi, yazılan əsərlərin əksəriyyəti fantastik əsərlər olmaqla reallıqdan götürülmüş, təhrif olunmuş dildə vulqarizmə danışıq qəhrəmanlardan ibarətdir.

Nəhayət, üçüncüsü, bir qisim yazılar ingilis ədəbi dilində yazılmışdır.

Bütün yuxarıda dediklərimiz Amerika, onun dili, mədəniyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar verir. Amerikan dilinin olsa-olsa Britaniya ingiliscəsinə nisbətən fərqlənən tələffüz forması olan danışqda çoxlu vulqarizmlər, slenqlər işlədilan bir variant olduğunu göstərir. Lakin amerikalı tədqiqatçılar, alimlər, yəqin ki, bir vaxt amerikan ədəbi dilinin İngiltərədə qəbul ediləcəyinə inanırlar. Onlar həm də ingilislərin əksinə olaraq, inanırlar ki, Amerikada ingilis dilini hazır şəkildə qəbul etməyəcəklər, amerikan ədəbi dili çərçivəsində standart Britaniya ingiliscəsi olmayacaqdır. Henri Bradlu yazırdı: "Mən inanıram ki, okeanın hər iki sahilində yaşayanlar onlarından gələni edəcəklər ki, amerikan dili amerikan yox, əsas dil kimi, amerikan ədəbi dili kimi formalaşsın, amerikalıların fəxri sayılsın".

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Harpers Magazine (XXXII), 1986
- 2.John Wonderspoon. The Beginning of American English, 1937
3. The English language in America, 1962
- 5.N. Webster "Dissertation on English Language", 1985
- 6.N. Webster Letter to Pichering, 1917

Açar sözlər: dialekt, dilçilik, dil qrupları, fonetik, tələffüz

Keywords: dialect, linguistics, language groups, phonetics, pronunciation

Ключевые слова: диалект, лингвистика, языковые группы, фонетика, произношение.

Xülasə

Amerikanizmin yaranma tarixi

Məqalə Amerikanizmlərin yaranma tarixindən bəhs edir. Amerikanizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi linqvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorj Hermt, Çarlz Qrantcent və ORD Emorson olmuşlar.

Məlum olur ki, ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn alimləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşınmağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin gətirdikə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

Summary

History of the emergence of Americanism

The article tells about the history of the emergence of Americanism. Although the history of the emergence of Americanism dates back to the beginning of the XIX century, in later years, some scientists began to conduct linguistic research on American English as a branch of British English. The first pioneers of these researchers are Jeorj Hermt, Charles Grant and ORD Emors.

It turns out that there is a variant in English. Therefore, when studying this language, whether it is lexical, semantic, orthographic, phonetic, etc. when examining for its features, it is necessary to take into account the scientists arising from the variant, their development and propagation characteristics, interaction and other qualities.

The process of spreading the English language in a wide area, starting to bear the status of an international language, and the tendency to form a separate branch of this language in the United States, etc. along with the factors, the processes taking place in connection with the internal development of the language lead to the preservation of the urgency of this language.

Резюме

История возникновения американизма

В статье рассказывается об истории возникновения американизма. Хотя история возникновения американизма восходит к началу XIX века, в более поздние годы некоторые ученые начали проводить лингвистические исследования американского английского языка как ветви британского английского. Первыми пионерами этих исследований являются Джерм Хермт, Чарльз Грант и ОРД Эморс. Оказывается, есть вариант на английском языке. Поэтому при изучении этого языка, будь то лексический, семантический, орфографический, фонетический и т.д. при изучении его особенностей необходимо учитывать особенности, вытекающие из варианта, особенности их развития и распространения, взаимодействия и другие качества. Процесс распространения английского языка на широкой территории, начинающий носить статус международного языка, и тенденция к образованию отдельной ветви этого языка в Соединенных Штатах и т.д. Наряду с факторами, процессы, происходящие в связи с внутренним развитием языка, приводят к сохранению актуальности этого языка.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova